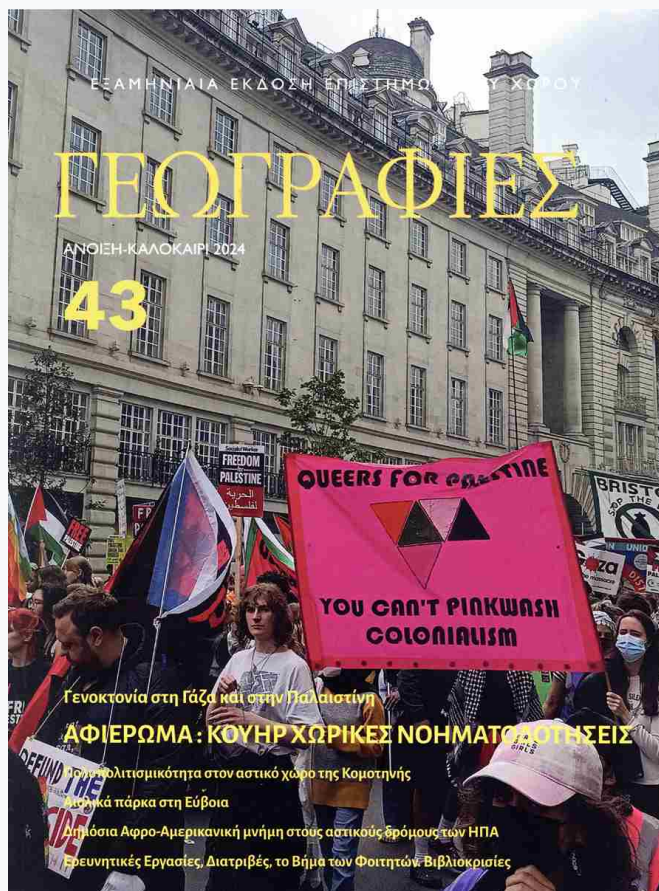

Γεωγραφίες

Γεωγραφίες, Τεύχος 43, 2024

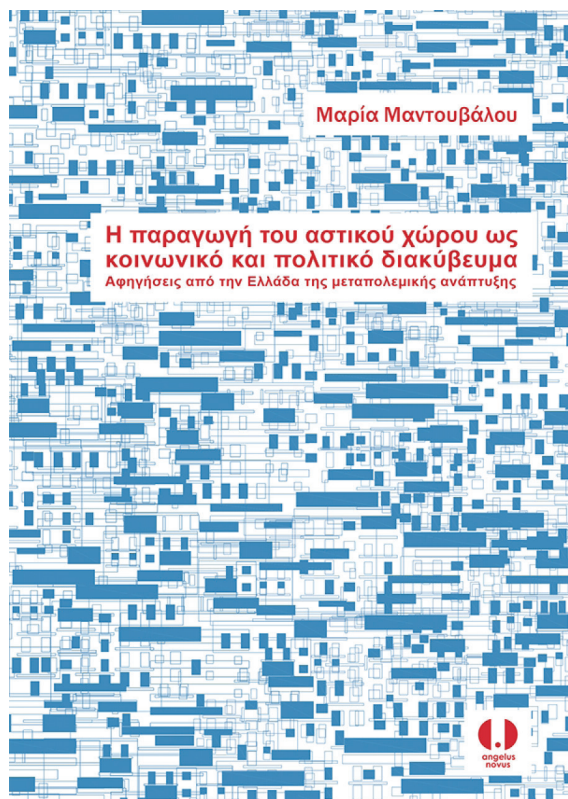

Ο Κωστής Χατζημιχάλης γράφει για το βιβλίο: Μαίρη Μαντουβάλου (2023) "Η παραγωγή του αστικού χώρου ως κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα. Αφηγήσεις από την Ελλάδα της μεταπολεμικής ανάπτυξης" Αθήνα: Angelus Novus

Κωστής Χατζημιχάλης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ο Κωστής Χατζημιχάλης¹ γράφει για το βιβλίο:
Μαίρη Μαντουβάλου (2023)
*Η παραγωγή του αστικού χώρου ως κοινωνικό
και πολιτικό διακύβευμα. Αφηγήσεις από την Ελλάδα
της μεταπολεμικής ανάπτυξης*
Αθήνα: Angelus Novus

Το εξαιρετικό αυτό βιβλίο είναι μια συλλογή άρθρων της Μαίρης Μαντουβάλου, την οποία επιμελήθηκαν η Φερενίκη Βαταβάλη, ο Γιώργος Πατρίκιος, ο Λουκάς Τριάντης και η Ευαγγελία Χατζήκωνσταντί-

1. Ομότιμος καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, chadj@hua.gr.

νου, παλιές φοιτήτριες και παλιοί φοιτητές της Μαίρης. Όπως γράφουν στην εισαγωγή τους οι επιμελήτριες και οι επιμελητές, το βιβλίο αυτό ήταν «κοινό ζητούμενο φοιτητών/ριών και συνεργατών/ριών σε διαφορετικές γενιές». Έχουν απόλυτο δίκιο, μας έλειπε αυτό το βιβλίο και έρχεται σήμερα ως ωραίο δώρο, αλλά και ως αφορμή αναστοχασμού για τις μεταλλαγές της σχέσης της ελληνικής κοινωνίας με την παραγωγή/οικειοποίηση του αστικού χώρου. Ευχαριστούμε λοιπόν τους συντελεστές δημιουργίας του δώρου και τις καλές εκδόσεις

angelus novus που ανέλαβαν την υλοποίησή του, χρησιμοποιώντας τις ωραίες φωτογραφίες από τα αρχεία των Μπάμπη Λουιζίδη, Γιάννη Σαρηγιάννη, Κατερίνας Γληνού και Ντόντου Παντόπουλου.

Στο βιβλίο έχουν συγκεντρωθεί 16 αντιπροσωπευτικά κείμενα τα οποία καλύπτουν μια διαδρομή 50

χρόνων, το πρώτο του 1971 και το τελευταίο του 2023, ως post scriptum του παρόντος τόμου. Είναι οργανωμένα σε τέσσερις ενότητες. Η πρώτη, η «Εισαγωγή», αποτελείται από το κείμενο των επιμελητών/ριών και ένα της συγγραφέως. Η δεύτερη με τίτλο «Όψεις ανάπτυξης του αστικού χώρου σε κομβικές συγκυρίες» περιλαμβάνει 11 κείμενά της, κάποια σε συνεργασία με τις Λουίζα Μάρθα, Μαρία Μαυρίδου, Ντίνα Βαΐου και Ευαγγελία Μπαλλά. Στην τρίτη ενότητα με τίτλο «Αναζητώντας θεωρητικές κατευθύνσεις» υπάρχουν 3 κείμενα της συγγραφέως, ενώ η τελευταία τέταρτη ενότητα είναι το post scriptum της ίδιας. Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει αναλυτικός κατάλογος των δημοσιευμάτων της συγγραφέως, όπου αποκαλύπτεται ο πλούτος των θεμάτων με τα οποία έχει ασχοληθεί.

Τα περισσότερα κείμενα τα είχα διαβάσει όταν πρωτοδημοσιεύθηκαν και ορισμένα τα είχα δώσει ως «απαραίτητα» σε μαθήματα στο ΑΠΘ και στο Χαροκόπειο. Ωστόσο, η συγκέντρωση και το διάβασμά τους το ένα μετά το άλλο άνοιξε νέα μονοπάτια κατανόησης του έργου τής Μαντουβάλου και φώτισε/ανέ-

δειξε τις ψιλοβελονίες με τις οποίες είναι υφασμένο. Ας το πω λοιπόν από την αρχή. Πολλοί και πολλές έχουμε ασχοληθεί με την ανάπτυξη του αστικού χώρου ως κρίσιμο κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα. Αυτό που κάνει τη διαφορά στο έργο της Μαντουβάλου είναι οι λεπτομέρειες με τις οποίες καταπιάνεται που της επιτρέπουν την αποφυγή έτοιμων ερμηνευτικών σχημάτων, την αναζήτηση της πολυπλοκότητας, την υποστήριξη των θεωρητικών αναλύσεων από την εκτεταμένη εμπειρία της σε μελέτες και έρευνες, την κατανόηση της δυναμικής των μεταλλαγών, την ανάδειξη πολλαπλών τρόπων ρύθμισης, τελικά όλο αυτό που είναι «πολύ Μαίρη», μαζί βέβαια με τον επίσης χαρακτηριστικό «τρόπο Μαντουβάλου», γνωστό σε όσες και όσους έχουν συνεργαστεί μαζί της.

Η εισαγωγή των επιμελητριών και των επιμελητών συνθέτει πολύ εύστοχα τα θέματα στα οποία αναφέρονται τα κείμενα του τόμου, τις γενεαλογικές καταβολές τους, τη σημασία της διδασκαλίας και της επαγγελματικής εμπειρίας με τις οποίες συνυφαίνονται τα κείμενα, τις σπουδές στο Παρίσι και την επιρροή στο έργο της από τη Γαλλική Σχολή κοινωνιολογίας αλλά και από τους Έλληνες διανοούμενους του Παρισιού την περίοδο της δικτατορίας και αμέσως μετά. Οι επιμελητές/ήτριες επισημαίνουν την πρωτότυπη συμβολή της Μαντουβάλου στην αναζήτηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών στην οργάνωση της πόλης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, πέρα από ερμηνευτικά σχήματα που έχουν διατυπωθεί στις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες, τα οποία καθίστανται κυρίαρχα και ηγεμονικά λόγω προέλευσης. Η αποφυγή ερμηνευτικών σχημάτων που κάνουν λόγο για «αδυναμίες εφαρμογής των σχεδί-

ων» ή για «επικίνδυνες αποκλίσεις» απαιτεί εργασία πεδίου και σε βάθος κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων, πρακτικές που υπάρχουν εν αφθονία στο έργο της Μαίρης. Έτσι, αν οι ιδιαιτερότητες στις ελληνικές πόλεις σήμερα ακούγονται γνωστές, αυτό οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στη διδασκαλία της Μαίρης, στα πρώιμα κείμενα της δεκαετίας του 1970 και 1980 και βέβαια στη συλλογική παραγωγή γνώσης για την ελληνική πόλη από τις «Τρεις Χάριτες» του ΕΜΠ (δάνειο από τον τίτλο της επιτυχημένης σειράς του MEGA 1989-90), δηλαδή των Βαΐου, Μαντουβάλου, Μαυρίδου, αντίστοιχων των «Τριών Χαρίτων» που είχαμε στον Τομέα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης στη Θεσσαλονίκη (Καραδήμου, Καυκούλα, Χαστάογλου).

Πώς λοιπόν μπορεί να παρουσιάσει κανείς αυτό το βιβλίο; Δεν είναι δυνατό να ασχοληθώ αναλυτικά με όλα τα κείμενα, έτσι ξεχωρίζω εντελώς ενδεικτικά ορισμένα και στο τέλος θα υπογραμμίσω δυο σημεία που χαρακτηρίζουν συνολικά το έργο της Μαίρης, όπως αυτό αποτυπώνεται στα 16 κείμενα του τόμου.

Αρχίζω από το τέλος του βιβλίου με τα τρία κείμενα της ενότητας «Αναζητώντας θεωρητικές κατευθύνσεις». Το πρώτο, δημοσιευμένο στα *Αρχιτεκτονικά Θέματα* το 1971 μεσούσης της δικτατορίας, αναφέρεται στη σχέση της παραγωγής του τεχνητού περιβάλλοντος (χαρακτηριστικός όρος της εποχής) με το ευρύτερο παραγωγικό σύστημα, με υπότιτλο «Κατεύθυνση για μια κριτική ανάλυση των προβλημάτων του αστικού χώρου». Τα άλλα δύο αναφέρονται στην αστική γαιοπρόσοδο, δημοσιευμένα στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* το 1995 και το 1996. Η επιλογή αυτή δεν οφείλεται μόνο στο προσωπικό μου

ενδιαφέρον για τα θέματα που τίθουν τα τρία κείμενα και τη μαρξιστική τους προσέγγιση. Πιστεύω ότι συγκροτούν τα θεωρητικά θεμέλια στα οποία στηρίζονται οι περισσότερες εργασίες της Μαντουβάλου που δημοσιεύονται σε αυτό τον τόμο και οι οποίες κινούνται, κατά τη γνώμη μου, γύρω από τέσσερις άξονες κατανόησης του αστικού χώρου: γη και καθεστώς ιδιοκτησίας, τρόποι παραγωγής, οικοδομική και οικοδομικές επιχειρήσεις, και πολιτικές και ιδεολογικές δομές.

Στο κείμενο «Η παραγωγή του τεχνητού περιβάλλοντος και το παραγωγικό σύστημα», το οποίο είναι και το παλαιότερο, διαβάζουμε μια καθαρά μαρξιστική προσέγγιση για το «θεωρητικό και κοινωνικό υπόβαθρο της πολεοδομικής δραστηριότητας», όπως το γράφει η ίδια. Η Μαντουβάλου συσχετίζει τον αστικό χώρο με την οικονομική δομή σχεδόν αποφθεγματικά γράφοντας: «Ο αστικός χώρος είναι μέσον παραγωγής» και συνεχίζει περιγράφοντας τον ως το υλικό υπόβαθρο με το οποίο μεταβιβάζεται η εξουσία και ως την υλοποίηση της εκάστοτε κυρίαρχης ιδεολογικής δομής. Η αναζήτηση τάξης και οργάνωσης στον αστικό χώρο επιτυγχάνεται με τον προσδιορισμό ζωνών χρήσης δραστηριοτήτων, ακολουθώντας τις επιταγές του μοντέρνου κινήματος και των CIAM. Η αρχική δημοσίευση στα *Αρχιτεκτονικά Θέματα* είχε πλούσια εικονογράφηση από δυτικοευρωπαϊκές πόλεις, η οποία υποστήριζε πολύ ωραία τα επιχειρήματα του άρθρου, κάτι που λείπει από τον παρόντα τόμο. Στο κείμενο είναι εμφανείς οι επιρροές από τη Γαλλική Σχολή κοινωνιολογίας του χώρου και ειδικά από τους Chombart de Lauwe (με τον οποίο έκανε τη διατριβή της) και Henri Lefebvre. Μάλιστα, στον ίδιο τόμο των *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων*, σε αφιέ-

ρωμα που είχε επιμεληθεί ο Σάββας Κονταράτος, διαβάζουμε δυο κείμενα των παραπάνω σημαντικών Γάλλων διανοητών, μεταφρασμένα για πρώτη φορά στα ελληνικά, μαζί με άλλα των Karl Deutsch, Gaston Bachelard, Suzanne Keller κ.ά. Τα λέω αυτά για να υπογραμμίσω την πρώιμη και πρωτότυπη συμβολή της Μαίρης σε μια συζήτηση που τότε μόλις άρχιζε στον τόπο μας σε καθεστώς δικτατορίας, ας μην το ξεχνάμε.

Τα κείμενα για τη γαιοπρόσοδο τα χωρίζουν 25 χρόνια από το προηγούμενο. Αν η «Παραγωγή του τεχνητού περιβάλλοντος...» είναι μια κριτική στην οργάνωση των δυτικών πόλεων, τα κείμενα για τη γαιοπρόσοδο εισάγουν και στις ελληνικές ιδιαιτερότητες. Αφού ασκήσει κριτική στη χρήση της γαιοπρόσοδου από τη νεοκλασική οικονομική θεωρία, η Μαντουβάλου αναλύει τις μαρξιστικές προσεγγίσεις και τη βασική θέση τους ότι η γη, αφού δεν είναι προϊόν παραγωγικής διαδικασίας, δεν έχει αξία. Η τιμή της προκύπτει από την κεφαλαιοποιημένη γαιοπρόσοδο, ιστορικό αποτέλεσμα του θεσμού της ιδιοκτησίας της γης και της βίαιης εγκαθίδρυσής της την εποχή της φεουδαρχίας και των αρχικών περιφράξεων. Τα δύο αυτά άρθρα δεν περιορίζονται όμως στην περιγραφή των διαφορετικών μαρξιστικών προσεγγίσεων της γαιοπρόσοδου, προχωρούν παραπέρα και σημειώνουν τις κρίσιμες ιδιαιτερότητες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Εκεί η συνεισφορά της Μαίρης είναι καθοριστική γιατί διακρίνει τις διαφορές στις διαδικασίες ανάπτυξης του χώρου στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες, τη μονοπωλιακή πολεοδομία-μονοπωλιακή γαιοπρόσοδο, και στις μη βιομηχανικά ανεπτυγμένες, όπως η Ελλάδα στην οποία εντοπίζει τη

συσσωρευτική/προσθετική αστική ανάπτυξη, όπως την ονομάζει, η οποία συνυπάρχει με τη μονοπωλιακή. Με τα λόγια της ίδιας:

Πρόκειται για την ανάπτυξη του χώρου που πραγματοποιείται ως αποτέλεσμα της συσσώρευσης πολλών, μικρής κλίμακας παρεμβάσεων, όπως αποσπασματικές ανοικοδομήσεις ή ανακαινίσεις, μεταβολή των χρήσεων, εγκατάσταση υποδομής κ.ο.κ. Οι συντελεστές αυτών των παρεμβάσεων (ιδιώτες, συλλογικοί φορείς, ιδιωτικοί και δημόσιοι) είναι πολλοί με άνιση οικονομική επιφάνεια και διαφορετικά συμφέροντα... με μικρά κατακερματισμένα κεφάλαια (σ. 349).

Η προσέγγιση της Μαντουβάλου στο κομβικό ερώτημα «πώς δημιουργείται η γαιοπρόσοδος» ανοίγει ένα ανανεωτικό και ριζοσπαστικά αριστερό δρόμο προσέγγισης, όπου η διάκριση μεταξύ των γενικών νόμων που αφορούν την κεφαλαιακή συσσώρευση και των ειδικών συνθηκών στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό της επιτρέπει να εντοπίσει κρίσιμες και χρήσιμες ιδιαιτερότητες και διαφορές. Για τη δημιουργία γαιοπρόσοδου στην Ελλάδα, η Μαντουβάλου αναλύει τη σχέση μεταξύ μορφών ιδιοκτησίας και αγοράς της γης, τύπων οικοδόμησης (αυθαίρετα, αντιπαροχή, οργανωμένη δόμηση) και οργάνωσης οικοδομικών επιχειρήσεων. Η εν λόγω προσέγγιση τη βοηθά να αφήσει χώρο για περισσότερο δυναμικές παρεμβάσεις που συμβαίνουν αργότερα, όπως αυτές του real estate και του μεγάλου κατασκευαστικού κεφαλαίου, οι οποίες αναλύονται στο κείμενο «Ανάπτυξη του αστικού χώρου ως κοινωνικό/πολιτικό διακύβευμα»

το 2000, και στο άλλο μαζί με τις Βαΐου και Μαυρίδου «Αθήνα 2004. Στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης» το 2004.

Τα τρία αυτά κείμενα βοηθούν –εμένα τουλάχιστον– να καταλάβουμε την επιμονή της συγγραφέως με τις οικονομικές και κοινωνικές δομές της πόλης ως εισόδο για την κατανόηση της οργάνωσής της. Εδώ ο «τρόπος» της Μαίρης φωτίζει διαφορετικά το πρόβλημα. Για παράδειγμα, το κείμενο για την αυθαίρετη δόμηση μαζί με τη Μαρία Μαυρίδου, αναφέρεται σε ένα θέμα που είχε απασχολήσει εκτεταμένα αρχιτέκτονες και πολεοδόμους στις δεκαετίες 1970-1980. Η ανάλυση των Μαντουβάλου και Μαυρίδου δεν στέκεται μόνο στην περιγραφή των αυθαιρέτων ως αυτοκατασκευών ή στην ανάλωση σε διαμάχες αν η αυτοκατασκευή είναι εντός ή εκτός της καπιταλιστικής αγοράς. Αντιθέτως, ανατρέχουν στις ιστορικές ρίζες των τρόπων οικοδόμησης στην Ελλάδα, περιγράφουν τις κοινωνικές και πολιτικές συνιστώσες που τις στηρίζουν και υπογραμμίζουν τις δύο κρίσιμες όψεις της αυθαίρετης δόμησης: από τη μια πλευρά κοινωνική συναίνεση/ενσωμάτωση, και από την άλλη υποβάθμιση της οργάνωσης του χώρου και των θεσμών.

Ένα ακόμη παράδειγμα για τον «τρόπο της Μαίρης» είναι τα δυο κείμενα με την Ευαγγελία Μπαλλά για τον πολιτικό/κομματικό λόγο σε ζητήματα της ρύθμισης του χώρου στην Ελλάδα και για τις μεταλλαγές στο σύστημα γης και οικοδομής μετά το 2000. Σε αυτά, μέσω της κατάδυσης στα πρακτικά της Βουλής, παρακολουθούμε την καθοριστική για τη ρύθμιση του χώρου περίοδο 1979-2002 και θυμόμαστε, εμείς οι παλιότεροι, τις ανέξοδες μεγαλόστομες διακηρύξεις αλλά και τις συντηρητικές απόψεις των φορέων

και των μεγάλων κομμάτων οι οποίες απέφευγαν τότε, και συνεχίζουν μέχρι σήμερα, τον ουσιαστικό εκσυγχρονισμό του συστήματος χωρικού σχεδιασμού. Ιδιαίτερα χρήσιμες για την κατανόηση της συζήτησης και των αντιπαραθέσεων είναι οι εκτεταμένες υποσημειώσεις για άρθρα και νόμους.

Σε αυτά τα κείμενα, όπως και στα προηγούμενα, η ανάδειξη της σημασίας της γης ως κεντρικού παραγωγικού τομέα, ο ρόλος του χρηματιστηρίου, η ανάδυση του μεγάλου κατασκευαστικού κεφαλαίου και η δραστηριοποίηση των τραπεζών εγγράφονται στο γενικότερο ερμηνευτικό καμβά της Μαντουβάλου, αυτή τη φορά από τη σκοπιά των θεσμών και πολιτικών/κομματικών επιλογών. Εξάλλου, η συγκέντρωση των περισσότερων κειμένων στην ενότητα με το χαρακτηριστικό τίτλο «Όψεις της ανάπτυξης του αστικού χώρου σε κομβικές συγκυρίες» δηλώνει την εγρήγορση για κατανόηση των τομών που επιβάλλει η συγκυρία αλλά και την ένταξή τους στις συνέχειες της παραγωγής του χώρου των ελληνικών πόλεων. Θα μπορούσα να μιλήσω για αρκετά ακόμη θέματα, αλλά ως περιοριστώ εδώ.

Πριν προχωρήσω στις δύο γενικές παρατηρήσεις για το τέλος, μια ανεκδοτολογική παρατήρηση και ως μου συγχωρήσετε την αυτοαναφορά. Στις υποσημειώσεις του άρθρου «Πολιτικός/κομματικός λόγος για τα ζητήματα ρύθμισης του χώρου», με την Ευαγγελία Μπαλλά, στην υποσημείωση 8 σελίδα 238, διάβασα τμήμα της Εισηγητικής Έκθεσης του Ν 2742/1999, με υπουργό τον Κώστα Λαλιώτη. Το απόσπασμα μιλάει για την ένταξη των ελληνικών πόλεων στον ευρύτερο ευρωπαϊκό ανταγωνισμό, κάτι δυστυχώς που δεν είναι επιλογή αλλά ενοχλητική πραγματικότητα, πώς μπορού-

με να τον αντιμετωπίσουμε κ.λπ., κ.λπ. Παραξενεύτηκα γιατί κάτι μου θύμιζε, ξανά διάβασμα και στο τέλος... φλασιά που λέει και η νεολαία. Κατεβάζω λοιπόν τον τόμο με το κείμενο για το *Στρατηγικό Σχέδιο της Θεσσαλονίκης* που είχαμε εκπονήσει το 1995 για λογαριασμό του ΥΠΕΧΩΔΕ (με υπουργό τον Κ. Λαλιώτη) η ομάδα των συναδέλφων του Τομέα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης στην Αρχιτεκτονική του ΑΠΘ (Ν. Παπαμίχος, Β. Χαστάογλου, Κ. Καυκούλα, Α. Γερόλυμου, Κ. Χατζημιχάλης), και τι να δω: όλο το κομμάτι της εισηγητικής έκθεσης του Νόμου που παρατίθεται στην υποσημείωση ήταν κατά λέξη αντιγραφή από το δικό μας κείμενο, που είχαμε παραδώσει τρία χρόνια πριν! Μια ακόμη ένδειξη για το πώς λειτουργούσε η διοίκηση εκείνη την περίοδο, αλλά και για τη χρησιμότητα των αναλυτικών υποσημειώσεων του συγκεκριμένου κειμένου.

Δυο παρατηρήσεις για το τέλος και κάτι προσωπικό.

Παρατήρηση πρώτη. Στο βιβλίο θα διαβάσετε μια επιλογή κειμένων της Μαίρης τα οποία καλύπτουν μια 50ετία. Μπορεί το πεδίο ερευνών να είναι η νεότερη Αθήνα, αλλά οι παρατηρήσεις της ισχύουν και για άλλες ελληνικές πόλεις. Τα κείμενα συγκροτούν μια πρωτότυπη κριτική και αριστερή ματιά στους τρόπους κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής αναπαραγωγής των χώρων της πόλης, μια ματιά που έχει έντονη τη γαλλική αύρα του 1968, αλλά με συνεχή εγρήγορση για την κατανόηση των σημερινών εξελίξεων. Μια λέξη-κλειδί στη δουλειά της είναι οι «μεταλλαγές», όχι απλώς αλλαγές αλλά η συστηματική ιστοριογραφική περιοδολόγηση, η αναζήτηση συνδέσεων και τομών του πριν με το μετά, για τις συγκυριακές

τομές στο χωρικό σχεδιασμό και για τις συνέχειες/ακαμψίες του ελληνικού σχηματισμού.

Παρατήρηση δεύτερη. Η Μαίρη δεν είναι απλώς ερευνήτρια. Το έργο της συνυφαίνεται με τη διδασκαλία στον Τομέα Πολεοδομίας-Χωροταξίας στο ΕΜΠ (που είχε αρχικό τίτλο «Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές», πιο γαλλικό δεν γίνεται), με επαγγελματικές και ερευνητικές εμπειρίες, με συμμετοχή σε θέσεις ευθύνης στη διοίκηση, με συνδικαλισμό στον ΣΑΔΑΣ και στο Πολυτεχνείο. Ιδίως η συσχέτιση γνώσης και εμπειρίας με τη διδασκαλία μαζί με τη σταθερή αναζήτηση συνεργασιών αποτελεί κομβικό χαρακτηριστικό στο έργο της Μαντουβάλου. Συνέβαλε στη συγκρότηση μιας σημαντικής παράδοσης του δημοκρατικού πανεπιστημίου: στην επιδίωξη συνεργασιών, δηλαδή στη συλλογική παραγωγή της γνώσης και στη συνειδητή αποφυγή μιας μοναχικής επιστημονικής «άριστης» καριέρας. Το αντίθετο δηλαδή από τις απαιτήσεις του σημερινού ανταγωνιστικού νεοφιλελεύθερου πανεπιστημίου.

Και κάτι προσωπικό. Δεν είχα την τύχη να δουλέψω μαζί με τη Μαίρη σε μαθήματα ή σε έρευνες. Συνεργαστήκαμε ωστόσο περιστασιακά στην οργάνωση ορισμένων από τα Σεμινάρια του Αιγαίου, στην πρώτη συντακτική επιτροπή των *Γεωγραφιών*, στη διοργάνωση των Σεμιναρίων Υποψηφίων Διδασκόντων, γνωστά ως group therapy, και βέβαια στη Δ/σα Επιτροπή του Χαρκοπεύου Πανεπιστημίου, όπου η συμβολή της στην ίδρυση του Τμήματος Γεωγραφίας ήταν καθοριστική. Σε αυτές τις συνεργασίες αντιλήφθηκα κι εγώ τον «τρόπο» της Μαίρης.

Η κυκλοφορία του βιβλίου της και η παρουσίασή της στις 14.12.2023 έγιναν σε μια συγκυρία

πολιτικού και κοινωνικού ζόφου. Η νεοφιλελεύθερη επίθεση στα θέματα ρύθμισης του χώρου και στο δημόσιο πανεπιστήμιο βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη, με λίγες και λίγους να αντιστέκονται. Θα τελειώσω λοιπόν με ένα απόσπασμα από κείμενό της του 2000, το πρώτο της συλλογής, ιδιαίτερα επίκαιρο 23 χρόνια μετά:

η ακαδημαϊκή προσέγγιση πρέπει να αναζητήσει τον δρόμο της κριτικής. Να τείνει στην αποδόμηση του αυτονόητου, του αναγκαίου, του επείγοντος. Να βλέπει πίσω από διαδικασίες, έργα και πολιτικές τις ενδιαφερόμενες ομάδες ή άτομα – και κυρίως εκείνες που υφίστανται «ανεπαισθήτως» τις συνέ-

πειες. Να προσπαθήσει να συμβάλει στη διαμόρφωση κριτηρίων και να δώσει ένα σημερινό περιεχόμενο σε στόχους όπως η μείωση των ανισοτήτων, η αποδοχή της διαφοράς, η ποιότητα της συλλογικής ζωής (σ. 38).